

Հ. Դ. Փափազյան

ՕՏԱՐ ՏԻՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆԸ ԱՐԱՐԱՏՅԱՆ ԵՐԿՐՈՒՄ

(ժե Դ.)

Հայագիտությանը հուզող և մինչև օրս գիտական լուրջ հետազոտության չարժանացած կարևոր հարցերից մեկը հայ քաղաքական իշխանության և հատկապես Զաքարյանների օրոք Արևելյան Հայաստանի տերիտորիայի վրա ստեղծված հայկական ֆեոդալական մանր իշխանությունների հետզհետե քայլ-քայլման ու վերացման և իրենց տեղը օտար իշխանավորներին զիջելու հարցն է:

Դժբախտաբար սկզբնաղբյուրների տվյալների սղությունը հնարավորություն չի տալիս որոշակի կերպով պարզելու Հայաստանի առանձին նահանգներում իշխող հայ ֆեոդալական տներից շատերի պատմության ժամանակագրական վերջին սահմանը: Դա առավելապես վերաբերում է Հայաստանի Կենտրոնական նահանգին կամ Արարատյան երկրին, որը թեև, սկսած դեռևս հայ ժողովրդի կազմավորման շրջանից, դարեր շարունակ եղել է և այժմ էլ հանդիսանում է հայ պետականության կենտրոն, սակայն պատմական բավական երկար մի ժամանակաշրջան (ԺՂ — ԺԹ դ. դ.) այդ երկիրը, հատկապես նրա կենտրոնական մասը, ենթակա է եղել օտար տիրապետության:

Պատմական Հայաստանի Այրարատի և Սյունյաց նահանգների այն գավառներում, որոնք հետագայում մտան Չուխուր—Սաադի բեգլարբեկության կամ Երևանի խանության կազմի մեջ, ԺՂ դարի սկզբներին դեռ պահպանվել էին հայ ֆեոդալական տների որոշ ֆեոդոլներ: Ինչպես պարզվում է Կարբիի 1338 թ. և Հովհաննավանքի 1358 թ. արձանագրություններից և նույն ժամանակներում գրված մի ձեռագրի հիշատակարանից, ԺՂ դարի առաջին կեսում Արագածոտն գավառում իշխում էր Վաչուտյան Վաչեի որդին՝ Գուրգ Անբերդցին¹: Շահապուհիքում, Վարաժնունիքում և Գոտայքում իշխում էր Պոռչյան տոհմից Էաչի Ա-ը²: Նույն ժամանակներում, ինչպես Փոքր Սյունիքում և Վերին Ուաչենում, այնպես նաև Գեղարքունիքի մի մասում իշխում էին Դուխյան Զալալ-Դովլա Հասանի ժառանգները³: Անիում և նրա շրջակայքում դեռ շարունակում էին իշխել Շահնշահ Ա-ի թոռներ Շահնշահ Բ-ը, Վահրամը և Զազան⁴: Մինչ ԺՂ դարի 60-ական թվականները եղվարդում և Հավուց Թառում իշխում էին Ազիբեկյանները⁵, Վայոց ձորում և

¹ Հ. Մանանդյան, Քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության, հ. Գ Երևան, 1952, էջ 326—327:

² Նույն տեղում, էջ 328:

³ Նույն տեղում:

⁴ Նույն տեղում, էջ 326:

⁵ Գ. Հովսեփյան, Աղիրեկներ և նրանց շինարարական գործը, «Բանբեր», էջ 194:

Սյունիքում գորեղ իշխանություն էր Օրբելյանների իշխանությունը, որն իր գոյությունը շարունակեց մինչև ժեղարի կեսերը: Իսպանական դեսպանություն անդամ Ռուչ Գոնգալես դե-Կլավիխոն մանրամասն տեղեկություններ է հաղորդում Մակում իշխող հայ կաթոլիկ իշխանների մասին⁶, որոնք հետագայում՝ 1426 թ. ոչնչացվեցին Կարա-Կոյունլու Իսքանդարի ձեռքով⁷: Հայկական իշխանություններ չէին պահպանվել հատկապես Արարատյան դաշտում, Երասխաձորում և Սուրմալիում, որտեղ մեծ մասամբ բնակություն էին հաստատել թուրքմենական ծագում ունեցող քոչվոր ցեղեր⁸:

Պատմական սկզբնաղբյուրների ուշադիր ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ սկսած ժ. Դ դարի վերջերից Սուրմալիի դաշտում կամ պատմական Հայաստանի Այրարատ նահանգի ձակատք զավառում հաստատված այս թուրքմենական վաչկատուն ցեղերի առաջնորդները հաջողել էին տեղում ըստեղծել իրենց իշխանությունը և հետզհետե ընդարձակելով, ժեղարի սկզբին արդեն այն տարածել էին ամբողջ Արարատյան երկրի վրա:

Այստեղից էլ փաստորեն սկիզբ է առնում օտար տիրապետությունը Արարատյան երկրում, որ ձեռքից ձեռք անցնելով տեղում է մինչև ժ. Դ դարի առաջին քառորդը և վերջանում միայն Արեւելյան Հայաստանը Ռուսաստանին միանալուց հետո: Այդ շուրջ 450 տարի տեղող պատմական ժամանակաշրջանը քաղաքական կյանքում տեղի ունեցած խոշոր փոփոխությունների տեսակետից պայմանականորեն կարելի է բաժանել հետևյալ հինգ շրջանների և մի քանի ենթաշրջանների.

1. Թուրքմենական շրջան (ժ. Դ վերջերից մինչև ժ. Ե վերջը)
 - ա) Սաադյունների կիսանկախ էմիրություն (մինչև 1420-ական թթ.)
 - բ) Որպես հյուսիսային կուսակալության ենթակա նահանգ (մինչև 1501 թ.)
2. Վաղ Սեֆյան կամ պարսկա-օսմանյան արշավանքների ու փոփոխակի իշխանության շրջան (1501—1603 թթ.)
3. Նոր Սեֆյան շրջան (1603—1724 թթ.)
4. Քաղաքական նոր վայրիվերումների և կիսանկախ խանության շրջան (1724—1795 թթ.)
 - ա) Թուրքական օկուպացիա (մինչև 1736 թ.)
 - բ) Նադիրյան շրջան (մինչև 1746 թ.)
 - գ) Կիսանկախ խանության շրջան (մինչև 1795 թ.)
5. Ղաջարյան Իրանի տիրապետության կամ սարդարության շրջան (1795—1827 թթ.)

Ստորև կիմրված են համառոտակի ծանոթանալ առաջին շրջանի պատմության հետ, հիմնականում նպատակ ունենալով պարզել օտար իշխանության սկզբնավորման ժամանակաշրջանին վերաբերող մի քանի հարցեր, և ապա, որքան այդ թույլ կտան սկզբնաղբյուրների սուղ տվյալները, ճշտել Արարատյան երկրի քաղաքական իշխանության ժամանակագրությունն ու այնտեղ

⁶ Հովհ. Հակոբյան, Ուղեգրություններ, հ. Ա, Երևան, 1932, էջ 114—116:

⁷ Լ. Պաշիկյան, Ժ. Դ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, մասն Ա, Երևան, 1935, էջ 353—376:

⁸ Հովհ. Հակոբյան, Ուղեգրություններ, հ. Ա, էջ 109:

իշխող այլ տիրակալների հաջորդականությունը մինչև ԺԶ դարի սկիզբը շարունակվող թուրքմենական տիրապետության շրջանում:

* * *

Արարատյան երկրում իշխող թուրքմեն ամիրների մասին առաջին հիշատակությունը մենք գտնում ենք Թովմա Մեծոփեցու «Պատմութիւն Լանկ-Թեմուրայ և յաջորդաց իւրոց» գրքում: Նկարագրելով 1387 թ. Լանկ-Թեմուրի արշավանքները, Մեծոփեցին պատմում է, թե ինչպես Սուրմալիում գտնվող Կողբ գյուղի բնակիչները տանուտեր Մարտիրոսի գլխավորությամբ ամրանում են Բարդուղ լեռան վրա և ուժեղ դիմադրություն ցույց տալով ջաղաթալ զինվորներին, ազատվում են կոտորածից: Սակայն Լանկ-Թեմուրի հեռանալուց հետո տանուտեր Մարտիրոսը նետվելով Արաքսը, խեղդամահ է արվում տեղում իշխող թուրքմեն իշխան Սահաթի (Սաադ) ձեռքով⁹:

1954 թ. ամռանը Մ. Ս. Հասրաթյանը, մեր ուշագրությունը հրավիրեց Երևանից ոչ շատ հեռու, Էջմիածնի ճանապարհին, Արգավանդ գյուղում գտնվող մուսուլմանական մի գմբեթաձև դամբարանի վրա: Դամբարանի գմբեթի ներքին մասի ժապավենաձև փորագրված արաբերեն արձանագրության առաջին իսկ ընթերցումից պարզվեց, որ այն կառուցված է Ամիր Սաադի որդու՝ Փիր-Հուսեյնի ձեռքով, հիշքերթի 816 թվականին (1413 թ.):

Արձանագրության մեջ ասված է. «Հրամայեց կառուցել այս սրբազան գմբեթավոր դամբարանը (ղուբբա)՝ մեծագույն և վեհագույն, ազնվությամբ և բարի բնությամբ օժտված, արքաների և թագավորների նեցուկ, խեղճերի և թշվառների ապավեն, գիտունների և ուսում որոնողների խնամակալ, աղքատներին և կարոտյալներին օգնող, պետության և կրոնի փառք՝ Ամիր Փիր-Հուսեյնը, — թող երկարի նրա արդար [իշխանությունը], — որդի հանգուցյալ և ողորմած հոգի ամիր, զեպի ամենաողորմածի գիրկն ընդունված՝ Ամիր Սաադի, — թող մաքուր մնա նրա հողը, — մեծ արքա, ազնվազարմ խաքան, արևելքի և արևմուտքի արքայից արքա, պետության և կրոնի զորավիր՝ Փիր-Բուղաղ խանի և Յուսուֆ նոյանի իշխանության օրոք, — թող աստված հավիտյան դարձնի նրանց իշխանությունը, — ութ հարյուր տասնվեց թվականի խաղաղ ռաջաբ ամսի տասն և հինգին (1413 թ. հոկտ. 11)»¹⁰:

Ամենայն հավանականությամբ այս դամբարանում պետք է թաղված լինի Փիր-Հուսեյնի հայրը՝ Ամիր Սաադը: Թեև կարող էր պատահել որ Փիր-Հուսեյնը դամբարանը կառուցած լիներ իր համար. մուսուլման ամիրների մոտ ընդունված էր կենդանության օրոք իրենց համար դամբարան կառուցելը: Համենայն դեպս եթե դամբարանը կառուցվել է Ամիր Սաադի գերեզմանի վրա, ապա դա և՛ չէ նրա մահվանից առնվազն 2—3 տարի հետո, որովհետև 1411 թ. մի հիշատակարանում արդեն որպես Արարատյան երկրի պարոն, հիշված է Փիր-Հուսեյնի անունը¹¹:

⁹ Թովմա Մեծոփեցի, Պատմութիւն Լանկ Թեմուրայ և յաջորդաց իւրոց, էջ 17—18:

¹⁰ Տողերիս գրողը հրատարակության է պատրաստել այս արձանագրության արաբերեն լրիվ տեքստը ռուսերեն թարգմանությամբ, որ շուտով կհանձնվի տպագրության:

¹¹ Լ. Քաչիկյան, ԺԶ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, մասն Ա, Երևան, 1955, էջ 124:

Արգավանդ գյուղի բնակիչների հետ ունեցած գրույցի ժամանակ պարզվեց, որ հիշյալ դամբարանից բացի այդտեղ եղել են ևս երկու այլ անհամեմատ փոքր դամբարաններ, որոնք հետագայում ավերվել են, իսկ քարերը օգտագործված են մոտակա շինարարության մեջ: Գյուղի բնակիչները պընդում էին, որ ավերված դամբարանների վրա արձանագրություններ չկային և իրենց արտաքինով դրանք ավելի խղճուկ էին և անշուք¹²:

Փիր-Հուսեյնի կառուցած դամբարանին կից նման այլ դամբարանների առկայության փաստը թույլ է տալիս ենթադրելու, որ այդ վայրը եղել է Սաադի կամ նրա հաջորդների տոհմական գերեզմանատունը: Այդ նշանակում է, որ ժե դարի սկզբներին արդեն Ամիր-Սաադը հաջողել էր իր իշխանությունը տարածել Արաքսի ձախափնյա շրջանների վրա և իրեն էր ենթարկել Արարատյան երկրի կենտրոնական շրջանը՝ համարյա ամբողջությամբ: Միաժամանակ պետք է նշել, որ, եթե ոչ ավելի վաղ, ապա Սաադի որդի Փիր-Հուսեյնի օրոք արդեն Երևանը դարձել էր Արարատյան երկրի վարչական կենտրոնը և այնտեղ իշխող ամիրների նստավայրը. այլ կերպ չի կարելի բացատրել տոհմական գերեզմանատան Երևանին այդքան մոտ գտնվելու հանգամանքը:

Այս մասին մատենագրական որոշակի վկայություններ համարյա թե չկան, իսկ հիշատակարանային տվյալները բավական աղքատիկ են: Դեռևս 1336 թ. գրիչ Տերտեր Երևանցին իր քաղաքն անվանում է «պատուական քաղաք»¹³, 1405 թ. Մանվել Լալիսկոպոսը, ըստ երևույթին հետևելով մատենագրության մեջ վաղուց հետև ընդունված տրադիցիային, իր ընդօրինակած Ավետարանի հիշատակարանում գրում է «Ի գեղաքաղաքէս էրևանոյ...»¹⁴: Դրիգոր Ծերենցը Խլաթեցին 1422 թ. գրած իր հայտնի «Յիշատակարան աղետից»-ում նկարագրելով 1387 թ. Լանկ Թեմուրի Արարատյան երկրում կատարած ավերածությունները, այլ քաղաքների շարքում հիշում է նաև, որ «չերևան մեծ ավանին, արս հինգ հարևր կոտորեցին»¹⁵: Սակայն ամենայն հավանականությամբ այս հորջորջումը բխում է հիշատակարանի չափածո բնույթից:

Մանվել Լալիսկոպոսի վերը նշված հիշատակարանը պարունակող Ավետարանի հետագա նորոգողներից Ներսես Մոկացին Ավետարանի նորոգմանը վերաբերող համառոտ հիշատակարանում արձանագրում է. «Արդ և ևս յետնեալ և զառածեալ Ներսէս անուն, որ եմ յերկրէն Մոկաց ի բնիկ գեղջէն Սուրալ ի տիս տղաութեան իմոյ ելեալ յերկրէ իմմէ՝ հասի ի մայրաքաղաքն Երևան...»¹⁶: Լ. Պալիկյանը ենթադրում է, որ այս անթվական հիշատակարանը «գրված է նախորդից տասնամյակներ հետո, հավանաբար ժե դարի

¹² Ամենայն հավանականությամբ այս դամբարանների ներսի գերեզմանաքարերը մնացել են հողի տակ, որովհետև այդպիսիք բավական խոր են գրված լինում: Հետագա պեղումները թերևս հնարավորություն կտան սլարգելու ինչպես գլխավոր դամբարանի այնպես նաև այս գերեզմանների պատկանելիությունը,

¹³ Լ. Պալիկյան, Ժ. դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, Երևան, 1950, էջ 287, 288, 329:

¹⁴ Ժե Գ. հիշ. մասն Ա, էջ 49, 50:

¹⁵ Նույն տեղում, էջ 276:

¹⁶ Ժե Գ. հիշ. մասն Ա, էջ 51:

վերջերին»¹⁷։ Հողավածիս հետագա շարադրանքը թույլ է տալիս կարծելու, որ Երևանը «մայրաքաղաք» կարող էր կոչվել շատ ավելի վաղ. ԺԵ դարի 20-ական կամ ավելի ճիշտ 80-ական թվականներին։ Համենայն դեպս 1476 թ. գրված մի հիշատակարանում Երևանը նորից անվանվում է «գեղաքաղաք»¹⁸, իսկ, ինչպես ստորև կտեսնենք, դարավերջին Երևանը որպես վարչական կենտրոն մեծ չափով կորցրել էր իր նշանակությունը և ենթարկվում էր Նախջևանին։

Թուրքմենական այն բոլոր ցեղերը, որոնք ԺԴ դարի վերջերին միավորվեցին Ամիր-Սաադի իշխանության ներքո, հետագայում, իրենց ցեղապետի անունով, սկսեցին կոչվել «Սաադլու»։ Մոտավորապես նույն ժամանակներում էլ այդ ցեղերի հիմնական բնակավայրը հանդիսացող Երասխաձորը, Սուրմալիի դաշտը և մերձակա այլ վայրերը անվանվում են «Չուխուր-Սաադ» — «چوخور» (Սաադի փոս), հայկական աղբյուրներում՝ «Սահաթա փոս» կամ «Երկիրն Սահաթում»¹⁹։

«Չուխուր Սաադ» անվան մեզ ծանոթ առաջին հիշատակությունը վերաբերում է 1428 թվականին։ Դա Վաղարշապատ (Ուլլաքիլիսա) գլուղի հնագույն արաբերեն կալվածագիրն է, որտեղ վաճառվող օբյեկտը (Վաղարշապատ գլուղը) ճանաչվում է որպես «Կարբիի նահիայի գյուղերից մեկը, որ գտնվում է Աղերրալանի երկրի Վրաստանի շրջաններից՝ Չուխուր-Սաադի վիլայեթում»²⁰։

Այստեղ դժվար չէ նկատել, որ դեռևս ուժի մեջ է եղել իշխանության շրջանի վարչական բաժանումը և տրադիցիոն կերպով Արարատյան երկիրը համարվել է Վրաստանի կամ ինչպես ընդունված էր ասել «Վրալըջիստանի վիլայեթի» մեջ մտնող շրջաններից, որն արդեն ենթարկվում էր Ազերբայջանին (Ատրպատականին)։

Համենայն դեպս, կարելի է չկասկածել, որ քոչվոր նվաճողների կողմից Արարատյան երկրին «Չուխուր-Սաադ» անունը տրվել է Ամիր Սաադի կենդանության օրոք, ամենայն հավանականությամբ ԺԴ դարի վերջերին։ Այդ անվանումը անշուշտ նախապես վերաբերել է շատ ավելի սահմանափակ մի շրջանի (Երասխաձոր, Սուրմալիի դաշտ և մերձակա վայրերը), սակայն քանի որ երկիրն այդպես է կոչվել Ամիր-Սաադի անունով, բնականաբար երբ Սաադը, իսկ հետագայում նաև նրա որդիները, ընդարձակել են իրենց տիրապետությունն սահմանները, «Չուխուր-Սաադ» անունը տարածվել է նրանց ենթակա ամբողջ երկրի կամ վիլայեթի վրա։

Առաջնորդվելով ձեռագրաց հիշատակարանների տվյալներով, կարելի է հաստատապես ասել, որ Սաադի որդի՝ Փիր-Հուսեյնի ամիրության տարի-

¹⁷ ԺԵ դ. հիշ. մասն Ա էջ 51։

¹⁸ ԺԵ դ. հիշ. մասն Բ, էջ 397, 398։

¹⁹ ԺԶ—ԺԷ դդ. սլավոնական մատենագրության մեջ սովորաբար «Չուխուր-Սաադ» անունը թարգմանվում է «երջանիկ փոս» կամ «երջանիկ հովիտ»։ Այս, եթե կարելի է ասել, բանաստեղծական ստուգաբանությունն է հիմք ընդունել Շարդենը, երբ նշելով, որ Արարատ լեռի ևս անվանվում է «Սահաթ-թոփուդ» այն թարգմանում է «երջանիկ դաշտ» (տե՛ս նրա Voyages du Chevalier Chardin en Perse et autres lieux de l'Orient, Paris, 1811, t. IV, էջ 190)։ Մեզ թվում է սակայն որ այս «Սահաթ-թոփուդ» անվանումը կապ ունի վերոհիշյալ հայերեն «Սահաթա փոս» անվան հետ։

²⁰ Մատենադարան, կաթող. զիվան, թղթ. 1դ, վավ. 1004։

ներին արդեն բավական ընդարձակվել էին Չուխուր-Սաադի սահմանները: Այսպես, 1412 թ. Կարսում ընդօրինակված մի ավետարանի հիշատակարանում կարդում ենք. «Արդ թուականութեանս հայկազեան տումարի ՊԿԱ (1412) եղև շինութիւն և նորոգութիւն հռչակաւոր քաղաքիս Դարուց, ի ձեռն արդարադատ պարոնին պարոն Փիր—Հիւսէնին»²¹։ Երկու տարի անց, 1414 թ. Օշականում ընդօրինակված ձառոցի 432 բ էջում գրիչ Սարգիս Թմոքեցին թողել է հետևյալ հիշատակագրութիւնը. «Աւարտեցաւ գիրքս աստուածաշունչ ի թուարեութեանս Հայոց ՊԿԳ (1414) ի գեղաւանս յԱւշական, ընդ հովանեաւ ամենաւրհնեալ կամակատար Աստուածածնիս, և Մեսրոբայ վարդապետիս, և ալլ համաւրէն սրբոցս, ի թագաւորութեանն Ուսուրիին և Փիւր-Հուսենին, որդոյ Սահաթին»²²։

Թիւմուրյան պալատական պատմիչներից Արդ-ուլ-Ռազդակ, իբն Իսահակ Սամարղանդին 1470 թ. ավարտած և «Մաթլա-ու-սաադէլին» խորագիրը կրող պատմութեան Ա մասում ունի վկայութիւն այն մասին, որ Նախջեանը ևս պատկանել է Սաադի որդիներին²³։ Այս վկայութիւնը կարող է վերաբերել Փիր-Հուսենի ամիրութեան շրջանին, որ ըստ երևույթին տևել է մինչև 1420-ական թվականները՝ ընդգրկելով բավական խաղաղ մի ժամանակաշրջան։ Այս շրջանում երկրում տիրող ընդհանուր շրջութեան և բնակչութեան վիճակի մասին եղած տեղեկութիւնները հակասական են։ Եթե վերը մեջ բերված 1412 թ. հիշատակարանում Փիր-Հուսենը իր կատարած վերանորոգչական աշխատանքների առնչութեամբ անվանվում է «արդարադատ պարոն», ապա ընդամենը մեկ տարի առաջ Աղջաղալում գրված ավետարանի մեղ արդեն ծանոթ հիշատակարանում շեշտված է, որ «ի պարոնութեան Փիր-Հուսենին... եղևալ կան հարկ ի վերա քրիստոնէից և կան ի տառապանք յալլասեռից, և է ամենայն ուրեք բարեկարգութիւն նուաղեալ և անիրաւութեան յամենայն կողմանց զաւրացեալ»²⁴։

Անժխտելի է սակայն, որ 1412—1413 թ. թ. երկրում կատարվել էին որոշ շինարարական աշխատանքներ, ինչպես վերը տեսանք, այդ թվականներին է վերաբերում 'Լարսի վերանորոգութիւնը։ Նույն թվականներին է կառուցվել նաև Արգավանդ գյուղում գտնվող մեզ ծանօթ դամբարանը, որն իրենից ներկայացնում է հայկական և մուսուլմանական ճարտարապետութեան մի հետաքրքիր սինթեզ։

Թեև բոլոր աղբյուրներն էլ միաբերան գանգատվում են ծանր հարկա-կապահանջութիւնից, սակայն նկատելի է միաժամանակ, որ նախորդ տարիներում անընդհատ կրկնվող ասպատակութիւնների, կոտորածների և գերեվարութեան դառն հիշողութիւնների ազդեցութեան տակ մարդիկ առանձին գոհունակութեամբ էին նշում, որ «թէպէտ հարկապահանջութիւնն բազում էր, սակայն խաղաղութիւնն առանց խռովութեան էր»²⁵։

²¹ Ժե. Գ. հիշ. մասն Ա, էջ 134։

²² Նույն տեղում, էջ 162։

²³ مطلع السعدین, հրատ. Մ. Շաֆիի, դիրք Ա, էջ 637. «Նախջեանն ու Սուր-Մալուն վաղեմի յուրդն ևն Սաադի որդիներին, որ ծագումով թուրքմեններ են»։

²⁴ Ժե. Գ. հիշ., էջ 124։

²⁵ Թումա Մեծոփեցի էջ 73։

Փիր-Հուսեյնի ամիրությունից վերջին թվականը անորոշ է: Նա հավանաբար մեռել է Կարա-Յուսուֆի որդու՝ Իսքանդարի տիրապետության շրջանի հենց սկզբի ամենախառն տարիներին (1421—1425): Մատենադարանի № 1114 «Մեկնութիւն տումարի Յակոբայ Դրիմեցույ և ժողովածու այլոց գրոց» խորագիրը կրող ձեռագրի գրիչ՝ Ստեփանոսը իր թողած հիշատակարանում նշել է, որ ընդօրինակությունը կատարված է Ջազավանքում, հայոց ՊՀ'ի (1425) թվականին «ի բոնակալութեան Սքանդարին, որդոյ Ուսուլին թորգոմեան, երկրորդ Աշրափ ազգիս Հայոց և աւերող եկեղեցեաց, և ի պարոնութեան երկրիս Փիր-Հափաի և Աւդուլի՝ թոռանց Սահաթի»²⁶:

Այսքանով էլ փաստորեն ավարտվում են հիշատակարանային տվյալները Արարատյան երկրում իշխած Սաադլուների՝ Սաադի և նրա հաջորդների վերաբերյալ: Այսպիսով, ինչպես Փիր-Հուսեյնի կառուցած դամբարանի արձանագրության բովանդակությունից, այնպես նաև վերը մեջ բերված հիշատակարաններից կարելի է եզրակացնել, որ Կարա-Կոյունլու Ամիր-Յուսուֆը ճանաչել է Սաադի և նրա հաջորդների ժառանգական իշխանության իրավունքը Արարատյան երկրի նկատմամբ: Այդ իշխանությունը փաստորեն շարունակվել է նաև Ամիր-Յուսուֆի որդու՝ Իսքանդարի թագավորության սկզբնական շրջանում:

Սաադլուների իշխանությունը ընդհատվել է հավանաբար 1431 թվականին: 1432 թ. Բշնիում ընդօրինակված մի ավետարանի հիշատակարանում կարդում ենք ...«ի ժամանակս չար և անբարի, ի թուականութեան հայկական տումարի ՊՁԱ (1432) յանիշխանութեան Արարատեան գաւառիս...»²⁷:

Պետք է ենթադրել, որ Իսքանդարի վերաբերմունքը Սաադլուների նկատմամբ փոխվել է 1429—1431 թթ. ընթացքում: Հավանական է, որ 1429 թ. Շահրուխից կրած նրա պարտությունից հետո Սաադլուները հավատարմություն են հայտնել Շահրուխի դրածո, Ամիր-Յուսուֆի մյուս որդուն՝ Աբու-Սաիդին, իսկ այն բանից հետո, երբ 1431 թ. Իսքանդարը վերստին գրավում է Թավրիզը և սպանելով եղբորը, տեղադնում դրություն, նա չի մոռանում նաև հաշիվ տեսնել իրեն լքած ամիրների, ի շարս որոնց նաև Սաադլուների վերջին ժառանգներից՝ վերոհիշյալ Փիր-Ղայիբի և Ավդուլի հետ:

Ինչպես առանձին հղվածով մանրամասն անդրադարձել ենք, ուշագրավ է այն փաստը, որ նույն թվականներին Իսքանդարը հովանավորում և բարձր դիրքի է արժանացնում Սյունյաց Օրբելյանների վերջին շառավիղներից՝ Բեշքենի որդի Ամիր Ռուստամին, դարձնելով նրան իր մեծ վեզիրն ու արքունի խորհրդականը: Սկսած 1431 թ. վերջերից՝ Ամիր Ռուստամը գործնական քայլեր է անում էջմիածնի կաթողիկոսական աթոռի վերականգնման ուղղությամբ: Դեկտեմբեր ամսին գրված մի ընդարձակ կալվածագրով (վակֆնամե) նա էջմիածնի սեփականություն է դարձնում Այրարատի Արագածոտն, Նիդ, Կոտայք և այլ գավառներում, այսինքն Սաադլուների իշխանության ենթակա Ջուխուր-Սաադի կենտրոնական շրջաններում գտնվող 7 խոշոր գյուղեր:

²⁶ ԺԵ դ. հիշ. մասն Ա. էջ 335:

²⁷ Նույն տեղում էջ 421:

Հիշյալ հոդվածում, ինչպես նաև հետադաշտում կատարած մեր մի ան-
ուսումնասիրություն մեջ, փորձել ենք ապացուցել, որ 1431—1437 թթ. ըն-
թացքում Ամիր Ռուստամ Օրբելյանը բարձր դիրքի արժանանալով և վալե-
լևով Իսքանդարի հովանավորությունը, փորձում է Այրարատում (Չուխուր-
Սաադ) և Սյունիքում ստեղծել հայկական վասալ իշխանություն²⁸:

Ուշադրության արժանի է նաև այն փաստը, որ Իսքանդարը այդ ժվա-
կաններին խիստ հալածանք սկսեց այն բոլոր տեղական ամիրների նկատ-

²⁸ Տես Հ. Փափազյան, Մի էջ Արևելյան Հայաստանի քաղաքական կյանքի պատ-
մությունից, Հայկ. ՍՍՌ ԳԱ «Տեղեկագիր» հաս. դիտ. 1955 № 8, էջ 83—100: Տես նաև
նույնի «Բեյթ-ուլ-մալի» ինստիտուտը և հայ ֆեոդալների հոգերի բռնադատումները
XV դարում, «Պատմա-բանասիրական հանդես» Երևան, 1958 № 2, էջ 200—202:

Անցյալ տարի հրատարակած իր «Ազրաբային հարաբերությունները Արարատյան
երկրում» աշխատության մեջ, Ս. Մարկոսյանը անհրաժեշտ է գտել առարկել մեր վերո-
հիշյալ առաջին, իր խոսքով ասած՝ «հետաքրքրական» հոդվածի երկու գրությունները (էջ 287—
—288): Դրանցից առաջինը այն հիմնական գրություն է, որի վրա էլ կառուցված է ամբողջ
հոդվածը: Առարկելով Սիմեոն կաթողիկոս Երևանցուն, մենք ապացուցել ենք, որ Ամիր
Ռուստամը ոչ թե «այդ ոման տաճիկ էր», այլ որդին էր Սյունյաց իշխան Սմբատի որդի
Բեչքենին: Մենք այդ ասել ենք ոչ թե ենթադրաբար, կամ դիմելով կողմնակի փաստերի
օժանդակությանը, այլ որովհետև այդպես է գրված ոչ միայն Գրիգոր Մակվեցու 1431 թ.
հայտնի կալվածագրում, այլ նաև դրանից 19 տարի հետո գրված մի այլ կալվածագրում,
ստորագրված և կնքված շարիաթական նույն նոտարական գրասենյակի պետի կողմից:
Ամիր Ռուստամի ընդարձակ տիրոջ մեջ հիշված «իշխանություն» և կրոնի քաջահագթ
ամիր» խոսքերը չեն կարող ժխտել, որ նրա հայրը Օրբելյան Բեչքենն է, իսկ պապը՝ Սեմ-
րատը: «Բեչքեն» անվան «Ջամրու»-ի և «Կալվածագրերի» երկու սխալ ընթերցումները
լիովին հասկանալի կլինեին ընկ. Ս. Մարկոսյանին, եթե նա թեկուզ չնչին չափով ծա-
նոթ լիներ հիշյալ կալվածագրի բնագրին, կամ գոնե իմանար պարսկական «գիվանի»
գրության յուրահատկությունները: Թեև տիրոջ հիշյալ հատվածին այդ տեսանկյունով
մենք անդրադարձել ենք «Հանդեսի» 1958 թ. № 2-ում տպված վերահիշյալ հոգ-
վածում և նշել, որ Ամիր Ռուստամը այդ պաշտոնին հասնելու համար կարող էր
նույնիսկ հավատալիս եղած լինել (էջ 202), սակայն ինչպես ներկա հոդվածի հաջորդ
էջերում կտեսնենք, Իսքանդարի օրոք այդ բանը անելու կարիքը առանձնապես չէր ըզ-
րացվում: Բացի դրանից, պարսկերեն վավերագրերի բնագրավառում վերջին տարիները
մեր կատարած ուսումնասիրությունները թույլ են տալիս որոշակի կերպով ասելու, որ
մուսուլմանական դիպլոմատիկայի մեջ հայտնի են դարերով մշակված տիրոջներ: Յու-
րաքանչյուր պաշտոն կամ աստիճան ունեւ իր հատուկ տիրոջը: Հասկանալի է, որ եթե
Ամիր Ռուստամը հասել էր մեծ վեզիրի և արքունի խորհրդականի բարձր պաշտոնին,
ապա պարզ է, որ դադին ուղեր չուղեր նրա անունը հիշելիս պետք է օգտագործեր այդ
պաշտոնի համար հաստատված տիրոջը, (չպետք է մոռանալ պաշտոնական տիրոջների
տրաֆարետային բնույթը):

Երկրորդ առարկությունը պարզապես թյուրբանման արդյունք է: Կիսդրեինք ընկ-
Ս. Մարկոսյանին կրկին անգամ ուշադիր կարգալ մեր առաջին հոդվածի 92—93 էջերը,
համոզվելու համար, որ իր հիշատակած փաստը հիշված է նաև մեր կողմից, որը
սակայն գալիս է ճիշտ հակառակը ապացուցելու քան այն, ինչ պնդում է մեր հարդելի
հեղինակը: Ի դեպ ավելորդ չենք համարում նշել, որ ինչպես այս երկու, այնպես նաև
զրբում տեղ գտած մի շարք այլ սխալներ, արդյունք են այն անվերապահ, համարյա
ֆանատիկ հասնող հավատքի, որ տածում է Ս. Մարկոսյանը «Ջամրու»-ի նկատմամբ,
ինչպես ասում են, հայած յուզի տեղ ընդունելով այնտեղ արձանագրված ամեն խոսք
նույնիսկ եթե դա վերաբերում է նրա հեղինակից ավելի քան 300 տարի առաջ գրված
այնպիսի վավերագրերի, որոնց բնագրերը բարեբախտաբար այժմ հանդիստ պահված են
Մատենադարանի «Կաթողիկոսական գիվանի» թղթապանակներում, սպասելով, որպեսզի
իրենց կարիքն զգացողները դիմեն ուղղակի իրենց:

մամբ, որոնց իշխանական իրավունքները ճանաչված և հաստատված էին իր հոր կողմից:

Թեև դեռևս մասնագիտական լուրջ ուսումնասիրության չի ենթարկված Իսքանդարի վարած ներքին քաղաքականությունը, սակայն թվում է, թե լավարար տվյալներ կան պնդելու, որ նա փորձում էր սահմանափակել տեղական խոշոր ֆեոդալ-իշխանների՝ ամիրների իրավունքները և ստեղծել ուժեղ կենտրոնացված պետություն: Իրանով պետք է բացատրել ընդարձակ նահանգների տեղի հանդիսացող կիսանկախ ամիրների ըմբոստելություններն ու Իսքանդարի կողմից նրանց նկատմամբ դրսևորվող հալածանքի և անողորմ ոչնչացման քաղաքականությունը:

ԺԻ—ԺԵ դարերի պատմության սկզբնաղբյուրներին քաջատեղյակ, նույն դարերի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարանների հրատարակիչ Լ. Պաշկյանը իրավամբ նշել է, որ «նեքսայկա ուժեղ ու կենտրոնաձիգ պետություն ստեղծելու իր պլաններն իրագործելու նպատակով, բացի կիսանկախ ամիրություններին վերջ տալու ուղղությամբ կատարած իր համառ քայլերից, Իսքանդարը ձգտում էր նաև օգտագործել Կարա-Կոյունլուների պետության մեջ էթնիկական կարևոր տեղ գրավող հայ ժողովուրդի տիրող շերտերին: Նա իրեն կոչում էր «Հայաստանի թագաւոր» (Շահի-արման), պետության բարձր պաշտոնների էր առաջ քաշում իրենց տիրություններից զրկված հայ ֆեոդալական անվանի տների որոշ ներկայացուցիչների, իր ղորքերի մեջ հավաքելով էր նաև հայ ռազմիկների և ալլան»:

²⁹ Ժն դ. հիշ. մասն II, Առաջարան, էջ XXIII: Պարսկական աղբյուրները միաբերան վկայում են, որ Իսքանդարը որևէ կրոնի չէր հավատում, նշելով այս փաստը արևելագետ Վ. Մինորսկին հավանական է գտնում, որ նրա տեական պայքարը թեմուրյանների, աղկոյունլուների և իր իսկ հարազատների դեմ, թույլ չէր տալիս նրան իր ռազմական արշավներից բացի որևէ այլ բանի մասին խորհելու (տես V. Minorsky, Jihanshah Qara-qoyunlu and his poetry, BSOAS, 1954, XVI, 2, p. 276): Մեր կարծիքով այս բացատրությունը չի կարելի բավարար համարել: Ավելի հավանական է, որ Իսքանդարը հարած լինի այդ տարիներին տարածված գտած աղանդներից մեկին, որից և կարող էր առաջանալ նրա պասիվ վերաբերմունքը կրոնական խտրականության հարցում, ինչպես նաև անհանգուրձողական ու վրեժխնդիր վարքագիծը մուսուլման հոգևորականության նկատմամբ (Մեծոփեցի, էջ 93, 100):

Ցավոք, շատ սակավ են տեղեկությունները Իսքանդարի կրոնական հայացքների մասին, սակայն վերը շարադրվածից պետք է եզրակացնել, որ նա վերին աստիճանի թըշնամական վերաբերմունք է ունեցել մուսուլմանական պաշտոնական կրոնի սպասավորների և թարձրաստիճան հոգևորականության հանդեպ: Ոոսքն իհարկե միայն շիա և սուննի դավանաբանների միջև եղած թշնամության մասին չէ: Թ. Մեծոփեցու նկարագրություններից էլ կարելի է եզրակացնել, որ նա միտական գիրք է ունեցել կրոնի նկատմամբ: 1436 թ. երբ նա բունի կերպով տեղահանել էր Ամասիայի, Պարբերդի և Դեր-ջանի բնակչությանը և քշում էր դեպի Արևելք, գաղթականներից շատերը չգիմանալով սառնամանիքին մեղում էին ճանապարհին, երբ այս մասին զեկուցում են նրան, նա փաստորեն հեղնելով «նախախնամության» և աստծու ոգորմածության ու ամենակարողության տեսությունը, հայտարարում է «Աստուած արար. զինչ փոյթ ինձ, թող չէր տուեալ զգոսա ի ձեռու իմ և ոչ ձիւն յերկնից առաքեալ» (Մեծոփեցի, էջ 105):

Աղբյուրներում կան բազմաթիվ վկայություններ այն մասին, որ աղանդավորական հայացքները մեծ չափով մուտք էին գործել Կարա-Կոյունլուների արքունիքը: Տեղեկություններ կան նաև, որ Իսքանդարի որդին՝ Հուսեյն-Ալին ևս գերծ չէր նույնպիսի հայացքներից և շնայած իր իշխանական ծագման՝ գերվիշի կյանք էր վարում (տես Վ. Մինորսկու նշված աշխատությունը, էջ 276, 298):

Աղբյուրների համեմատաբար սուղ տվյալներով, առաջժամ, միայն կարելի է որոշ վերապահություններ անել, որ իրոք 1430—1437 թ.թ., այսինքն մինչև Իսքանդարի վերջնական պարտությունն ու մահը, Սաադյունները զրկված են եղել իշխանական իրավունքներից Արարատյան երկրի նկատմամբ, և տեղական իշխանության բացակայության պայմաններում երկիրը փաստորեն գտնվել է կենտրոնական իշխանության անմիջական հսկողության տակ: Այսպես կոչված «անիշխանության» շրջանում Արարատյան երկիրը, որպես անհնադանդ և անհավատարիմ ամիրների պատկանող, ենթարկվել է ասպատակության և ավարառության, իսկ բնակչությունը, ինչպես այդ մասին նշված է 1432 թ. Բնիում ընդօրինակված Ավետարանի հիշատակարանում, «ցիր և ցան է եղեալ տարաշխարհիկ ի մէջ ազգին Վրաց»³⁰: Անհնադանդ ամիրների նկատմամբ իրագործվող ռեպրեսիաների ընթացքում հարքունիս են զրավվել և «Եկեղ-ուլ-մալ»-ի սեփականությունն են հայտարարվել նաև նրանց պատկանող կալվածները, որոնց մի մասը Ամիր Ռուստամ Օրբելյանի անմիջական նախաձեռնությամբ տրվել են Լջմիածնին՝ որպես վակֆային սեփականություններ³¹:

Այս ժամանակաշրջանին վերաբերող մյուս ուշագրավ իրադարձությունը, որ մեր կարծիքով նույնպես պետք է կապել Ամիր Ռուստամի անձնավորության հետ, դա 1436 թ. Սեբաստիայի, Սարերդի, Երջանի և Արևմտյան Հայաստանի մյուս շրջանների հայ ազգաբնակչության բռնի տեղահանությունն ու վերաբնակեցումն է Այրարատի և Սյունյաց գավառներում³²:

Այս բոլորն անշուշտ հատուկ բովանդակություն են ստանում, երբ նրանց դիտում ենք Ամիր Ռուստամի Իսքանդարի հետ ունեցած մտերմական կապերի և նրա գրաված բարձր ու ազդեցիկ դիրքի մասին վկայող փաստերի լույսի տակ³³: Սակայն իր բախտը կապելով Իսքանդարի բախտի հետ և նրա հետ միասին ենթարկվելով շարունակական հալածանքների ու հետապնդման Շահրուխի և Աղ-Կոյունլուների կողմից, Ամիր Ռուստամը ըստ երևույթին շարունակ եղել է գինվորական ճամբարներում, մասնակցել դեպի Շիրվան, Փոքր-Ասիայի կողմերը և այլուր կատարված արշավանքներին, շարունակ աստանդական կյանք վարել և ի վերջո, իր սյուզերենի անփառունակ վախճանից հետո, 1437 թ. թողել գինվորականի ու պետական գործչի կարիերան ու ապաստանել Լոռի՝ իր հոր մոտ:

Պրոֆ. Վ. Մինորսկին, ինչպես իր այս աշխատության մեջ, այնպես նաև 1920 թ. հրատարակած մի այլ հոդվածում խոսում է Կարա-Կոյունլուների որոշ ցեղային միավորումների ինչպես նաև Զհանշահի որդիներից ոմանց որդեգրած «Ահլ-ե հակ» կոչվող աղանդի մասին, որը ժեղաբույս առաժնում էր գտել հատկապես Հյուսիսային Միջագետքի Շահրեզուրի և Զոհարի շրջաններում և որոնց մնացորդները մինչև մեր օրերը ապրում են Մակվի շրջանում, պահպանելով նաև «Կարա-Կոյունլու» անունը (տե՛ս Վ. Մինորսկու նշված աշխատությունը, էջ 276, և նույնի՝ Notes sur la secte des Ahle—haqq, «Revue du monde Musulman», XI, 1920):

³⁰ Ժեղ. հիշ., մասն Ա, էջ 421:

³¹ Տես Մատենադարան, Կաթող. դիվան, թղթ. 1դ, վավ. 934: Տես նաև մեր «Եկեղ-ուլ-մալ» ինստիտուտը և հայ ֆեոդալների հողերի բռնագրավումները XV դարում հոդվածը «Պատմա-բանասիրական հանդես» էջ 200—202:

³² Թ. ՄԷնուկյի, էջ 104:

³³ Այդ մասին մանրամասն տես մեր վերոհիշյալ հոդվածները:

Ջհանշահի թագավորության շրջանում 1441 թ. Ամենայն Հայոց կաթողիկոսական աթոռի Սսից էջմիածին տեղափոխելու առաջնությունը հիշատակվում է Արարատյան երկրի բռնավոր ուժն Յաղուբ բեկի անունը: Թովմա Մեծոփեցին իր հիշատակարանում հատկապես ընդգծել է վերջինիս դերը էջմիածնի կաթողիկոսական աթոռի վերանորոգման հարցում, որ զորազուլ ամաց աւերակալն կամեցաւ նորոգել: Հիշատակարանից դժվար չէ կոհնել, որ այդ դոր՝ Նախաձեռնված է եղել տարիներ առաջ և որ անհրաժեշտ է եղել մեծ նախապատրաստական աշխատանք տանել: Այս հարցին մենք մանրամասն անդրադարձել ենք մեր վերոհիշյալ հոդվածում և ապացուցել, որ էջմիածինը շեն է եղել և որպես վանք ու հոգևոր կենտրոն գոյություն ուներ դեռևս 1432 թվականից առաջ. քանի որ այդ թվականներին արդեն Ամիր Ռուստամը Գրիգոր Մակվեցու ձեռքով կալվածներ էր նվիրում այդ վանքին³⁴: Հիշատակարանից պարզվում է նմանապես, որ գործի նախաձեռնողները մեծ դժվարությամբ են կարողացել ձեռք բերել Յաղուբի համաձայնությունը և աշխատել են արագ կերպով այն գլուխ բերել Վրի մի յապաղելն սատանայ խախտումն ածէ գործոյն»³⁵:

Սակայն պետք է նկատի ունենալ, որ Յաղուբը ինքնագլուխ կերպով չէր կարող վճռել այդպիսի մի կարևոր հարց և ամենայն հավանականությամբ նա դիմել է Ջհանշահին և վերջինիս համաձայնությունը ստանալուց հետո միայն թույլատրել է ժողով հրավիրել և կաթողիկոս օծել:

Ասացինք, որ Յաղուբի մասին հիշատակված է միայն էջմիածնի կաթողիկոսական աթոռի վերականգնման պատմության մեջ և այն էլ միայն թ. Մեծոփեցու հիշատակարանում: Այդ եզակի անցողիկ հիշատակությունից հնարավոր չէ պարզել, թե ո՞վ էր Յաղուբ-բեկը և որոշակի խոսք տալ նրա ինքնությունը վերաբերյալ:

Կա ենթադրություն, որ Յաղուբը եղել է Կարակոյունլուներին ցեղակից բարանի քոչվոր ցեղի պարագլուխներից: Ունդամիրի տվյալներով, բարանիները ժե դարի վերջերին հաստատված էին Գյոզալի (Գեղարքունիք) շրջանում և նրանց տիրապետությունը այդ գավառի սահմաններից այն կողմը չէր անցնում³⁶: Աղբյուրներում չկան տեղեկություններ այն մասին, որ նրանք նախապես իշխած լինեն ամբողջ Արարատյան երկրի վրա, նստավայր ունենալով Երևան քաղաքը:

Ի դեպ պետք է ասել, որ մեզ ամելի հավանական է թվում Բսքանդար Մունշու տեղեկությունը բարանիների Նարաբաղում հաստատված լինելու մասին³⁷, որը մասամբ հաստատվում է նաև Հակոբ Հիսուսին վերագրվող Ժամանակագրության հետևյալ հատվածից. «ՌԴՃՂԹ (1499) Ջահանշահ իմիրդին տղեն Դանշույ իրևաց հեծել ժողովեց ՌՇ (1500) թվին նա ի Դանշույ իրեկ, Ալանդին թարվիզոյ, Ղոչ դաշտումն ճակատեցան, Ջահանշին տղեն իթող փախեալ»³⁸: Իրավացի է Լ. Ուսիկյանը, երբ Ժամանակագրության մեջ

³⁴ Տես նշված հոդվածը, էջ 89—92:

³⁵ Թ. Մեծոփեցի, Հիշատակարան, էջ 65:

³⁶ حبيب السير: Հարիր-ուս-սիար հ. Գ, գլ. Դ. էջ 336:

³⁷ بخ عالم آرای عباسی: Խարիր-ս ալամար-յե արրասի, հ. Ա, էջ 25:

³⁸ Վ. Հակոբյան, Մանր Ժամանակագրություններ, հ. Ա, Երևան, 1951, էջ 195:

հիշված «Ջահանշահ իմիրզին տգէն» նույնացնում է Սուլթան Հուսեյն բարանի հետ³⁹։ Այսպիսով, ինչպես տեսնում ենք, լարանիների տիրույթը ավելի է հեռանում Չուխուր-Սաադի սահմաններից և ավելի քան անհավանական է դառնում Յաղուր բեկի այդ թուրքմենական ցեղին պատկանած լինելու տեսակետը։

Ելնելով այն փաստից, որ Արարատյան երկրում իշխող Սաադուները Կարա-Կոյունլու Իսքանդարի կողմից ենթարկվել են հետապնդման և զրկվել իրենց իշխանական իրավունքներից, հավանական է թվում, որ Ջահանշահի օրոք, 1437 թվականից հետո, նրանց հաջողված լինի վերականգնել կորցրած դիրքը և վերահաստատվել նախկին տիրույթներում։ Թեև այդ պետք է ասել խիստ վերապահությամբ, քանի որ աղբյուրներում այդ մասին ոչ մի ուղղակի վկայություն չկա։

Շարաֆ խան Բիթլիսիի մոտ կա վկայություն այն մասին, որ ոման Հուսեյն Սաադու իր զորքերով մասնակցում էր Ջահանշահի զեպի Սորասան կատարած արշավանքին (1458) և Աստարաբադի գրավումից հետո նշանակվել էր այդ վիլայեթի կուսակալ։ Սակայն կարճ ժամանակից հետո Սորասանի Միրզա Սուլթան-Հուսեյնը պարտություն է մատնում Հուսեյն Սաադուին և վերագրավում Աստարաբադը⁴⁰։

Այս փաստը գալիս է հաստատելու, որ իրոք Ջահանշահի օրոք Սաադուները վերականգնել էին իրենց իշխանական իրավունքները և թուրքմենական ռազմաֆեոդալական հիերարխիայում, որպես քոչվորական ռազմական միավորների զորապետ-ցեղապետներ (ամիրներ), կարևոր դիրք էին զբաղում։

Սխիստ աղքատիկ են ժեղարի երկրորդ կեսին վերաբերող տվյալները։ Անորոշ է հատկապես Յաղուր բեկի վախճանը՝ նրա մասին Թ. Մեծոփեցու վերը նշված հիշատակությունից հետո Արարատյան երկրի քաղաքական իշխանությունն վերաբերյալ մեղ հայտնի հիշատակարանային միակ տվյալը վերաբերում է 1461 թվականին։ Այդ հիշատակարանից, որը պահպանվել է Առաքել Դավրիժեցու պատմության մեջ, տեղեկանում ենք, որ «երբ ևղև կրկին անգամ գնալ Ջահանշահ փառաշահին ի տունն Իրաղայ, ի Շիրազ և ի Քրման, և էր նորա որդի մի Հասանալի անուն, որ շրջեր թափառական զվերին կողմամբ գաւառին Արարատեան, և նա նենգությամբ չարախօսաց ոմանց կամեցաւ ըմբռնել զմեծ պատրիարքն զտէր Շաքարիայն և պահանջել ի նմանէ գանձս և ինչս»⁴¹։

Ըստ երևույթին, երբ 1460 թ. Ջահանշահը արշավելով զեպի Շիրազ, կռիվներ էր մղում իր ապստամբ որդու Փիր-Բուղադի դեմ, իսկ Հասան Ալին, որ հենց նոր էր բանտարկված, նորից դուրս էր եկել բանտից և գրավել արքունի գանձարանը⁴², նա միաժամանակ հաջողել էր իրեն ենթարկել նաև Չուխուր-Սաադի վիլայեթը։ Մեջ բերված հիշատակարանից պարզ երևում է, որ 1461 թ. Հասան-Ալուն հաջողվում է տեր դառնալ դրությունը և օգտվելով

³⁹ Ժեղ. հիշ. մասն Բ. Առաջարան, էջ 1։

⁴⁰ Scherefnameh ou Histoire des Kourdes, par Scheref prince de Bidlis, publiée par V. Veliaminot—Zernof, St. Petersburg 1860, պարսկ. բնագիր, հ. II, էջ 130։

⁴¹ Առաքել Դավրիժեցի, Պատմութիւն, Վաղարշապատ, 1896, էջ 423։

⁴² حبيب السمر, Հարիր-ուս-սիար, հ. Դ, գլ. էջ 230։

Ջհանշահի բացակայությունից, որը հարգում և հովանավորում էր Ճաքարիա կաթողիկոս Աղթամարցուն⁴³, փորձում է հալածանքի ենթարկել ու կողոպտել նրան:

Պրոֆ. Մինորսկու նորագույն ուսումնասիրությունները գալիս են հաստատելու, որ Հասան-Ալիի այս համարձակ ելույթը համաձայնեցված է եղել իր եղբոր՝ Փիր-Բուղաղի ապստամբական գործողությունների հետ Հարավային Իրանում, որոնք տևեցին մինչև 1486 թվականը և ավարտվեցին վերջինիս պարտությունով և սպանությամբ⁴⁴: Այս հաղթանակից հետո էր, որ Ջհանշահը ձերբակալեց Հասան-Ալիին և նորից բանտարկեց Մակվի բերդում⁴⁵:

Այս բոլորից երևում է, որ իրոք ինչ որ ժամանակ Հասան-Ալին նշանակված է եղել որպես հյուսիսային նահանգների կուսակալ՝ կենտրոն ունենալով Նախջևանը, ինչպես իր եղբայր Փիր-Բուղաղն էր հարավում: Այս մասին առանց աղբյուրի վկայակոչման հիշատակում է 'Է. Ալիշանը իր «Այրա-րատ» աշխատության մեջ⁴⁶: Սակայն Հասան-Ալին շատ հաճախ չէր հնազանդվում իր հորը՝ Ջհանշահին և հալածում ու նեղում էր տեղական խոշոր ավատատերերին, ամիրներին ու հոգևորականությունը: Հասկանալի է, որ այդ պայմաններում տեղական իշխանների, այդ թվում նաև Չուխուր-Սաադի ամիրների վիճակը խիստ անկայուն էր և շարունակ ենթակա հետապնդման:

Այսպիսով եթե մի պահ ընդունենք, որ որոշ ժամանակ Արարատյան երկիրը ենթարկվել է Հասան-Ալիին, ապա պետք է կարծել, որ դա եղել է նախ՝ այն տարիներին, երբ զեռուս նա վայելում էր իր հոր վստահությունը և նշանակված էր հյուսիսային նահանգների կուսակալ, այսինքն մինչև 1450 թվականը, և ապա վերջին ապստամբությունից հետո մինչև նրա ձերբակալումն ու բանտարկությունը, այսինքն 1460—1466 թ.թ. ընթացքում: Այս վերջին շրջանին էլ հենց վերաբերում է Առաքել Դավրիժեցու պատմության մեջ ծանոթ հիշատակարանը:

Ստույգ տեղեկություններ չկան, թե մինչև 1460 թ. ընկած ժամանակամիջոցում, այն տարիներին, երբ Հասան-Ալին կամ բանտարկված էր Մակվի բերդում և կամ արտաքսված երկրի սահմաններից, ունի է հանձնված եղել հյուսիսային նահանգների կուսակալությունը: Հավանական է թվում, որ այդ տարիներին Նախջևանում իշխած լինեն Հասան-Ալու եղբայրներից Մուհամմադը կամ Աբու-Յուսուֆը, որոնք Ջհանշահի հետ էին 1467 թ. նրա դեպի Ամիդ կատարած արշավանքի ժամանակ և Ճապաղջուրի ճակատամարտում գերի ընկան Ուզուն-Հասանի ձեռքն ու սպանվեցին⁴⁷:

Սկսած 1430-ական թվականներից, ընդհուպ մինչև դարի վերջը, Արարատյան երկրի սահմաններում գրված ձեռագրաց հիշատակարաններում օրի-

⁴³ Ա. Դավրիժեցի, էջ 420—423.

⁴⁴ V. Minorsky, Jihanshah Qara—qoyunlu and his poetry, BSOAS, 1954, XVI/2՝ էջ 275—276, 298:

⁴⁵ Նույն տեղում. հմտ. նաև Վ. Հակոբյան, Մանր ժամանակագրություններ, ԺԴ—ԺԸ դ. դ., հ. Ա, Երևան, 1951, էջ 194:

⁴⁶ Է. Ալիշան, Այրարատ, էջ 327, հմտ. Վ. Հակոբյան, Մանր ժամանակագրություններ, ԺԴ—ԺԸ դ. դ., հ. Բ, էջ 222:

⁴⁷ V. Minorsky, Jihanshah Qara-qoyunlu and his poetry, BSOAS, 1954, XVI/2 էջ 295, հմտ. Մանր ժամանակագրություններ, հ. Ա, էջ 153: Պրոֆ. Մինորսկին իր այս հոդվածում քաղվածաբար թարգմանել է նաև ԺՁ դարի պատմիչ Ղադի Ահմադ Ղաֆֆարիի 3 Տեղեկագիր 7—8

նաչափ կերպով բացակայում է տեղական իշխանների անվան հիշատակութունը: Ձի կարելի ուշադրություն չառնել այն փաստը, որ գրիչները բավարարվել են միայն «Ի խանութեան» կամ «Ի թագաւորութեան Ջհանշահի», «յաշխարհակալութեան տանս Հայոց Ջհանշահի թուրքմանի», և կամ «Ի խանութեան Ուզուն-Հասանին», «Ի զանութեան» կամ «Ի պարոնութեան Հասան-բէկին» և նման այլ արտահայտություններով⁸:

«Ջհանարա» խորագիրը կրող պատմության կարա-կոյունլուներին վերաբերող հատվածը (էջ 292—297): Այստեղ կան Հասան-Ալիի աղանդավորական հայացքներին վերաբերող հետաքրքիր տվյալներ: Ղաֆֆարիի վկայություններից սլարզվում է, որ Հասան-Ալին բաղմիցս հակադրվել է իր հորը և վրեժխնդրությունից ու մահապատժից փրկվել է միայն մոր՝ Բեգում խաթունի շնորհիվ, որին Ջհանշահը չափազանց հարգում էր և մասնակից դարձնում իշխանության դործերին:

Ոոսելով 1458 թ. Ջհանշահի ղեպի ձեռք կատարած արշավանքի մասին, Ղաֆֆարին գրում է. «Այն ժամանակ Սուլթան Արու-Սաիդ Գուրգանին Մավերայնահից եկավ պատերազմելու նրա (Ջհանշահի—Հ. Փ.) դեմ, բայց քանի որ Աղերրայնից լուրերը ըստատուցվեցին նրա որդու Հասան-Ալիի ապստամբության մասին, Ջհանշահը ստիպված եղավ Արու-Սաիդի հետ հաշտություն կնքել ու ետ վերադառնալ: Հասան-Ալին փախավ և փակվեց Մակվի ամրոցում: Հայրը ներեց նրան և բերեց իր արքունիքը, հետին նպատակներ ունենալով նրա կյանքի նկատմամբ: Սակայն նրա հարդանքն ու սերը Բեգումի հանդեպ կանխում էին նրան իրադործելու իր այդ նպատակները, և ի վերջո Ջհանշահը ստիպված եղավ արաքսել Հասան-Ալին իր տիրապետության սահմաններից» (էջ 295):

Այնուհետև նկարագրելով Փիր-Բուղադի ապստամբության մանրամասնությունները, պատմիչը նորից է անդրադառնում Հասան-Ալուն նշելով, որ «եբր Հասան-Ալիի հայրը նրան արտաքսեց իր տիրապետության սահմաններից, նա զնաց Աղ-Կոյունլու Հասան-բեկի մոտ՝ Դիրբերբի: Հասան-բեկը նրան սիրով ընդունեց իր մոտ: Մի քանի անգամ Հասան-Ալին ցանկացավ վերադառնալ իր հոր մոտ, սակայն կես ճանապարհին վախը նրան ստիպեց ետ վերադառնալ, և նորից սիրով ընդունվեց Հասան բեկի կողմից: Սակայն ի վերջո բացահայտվեց նրա անառակությունն ու հերձվածողությունը (فسق و عداوت) և Հասան-բեկը մերժեց նրան իր հյուրընկալությունը (عشرش خواست):»

Նրա եղբայր Փիր-Բուղադը, որն իր հերձվածողական զիրքորոշմամբ (الحاد, مشرب, الحاد) հարում էր Հասան-Ալուն՝ ապաստան տվեց նրան: Փիր-Բուղադի սպանության ժամանակ Հասան-Ալին ընկավ իր հոր ձեռքը և կրկին բանտարկվեց Մակվի ամրոցում» (էջ 296):

Պաշտոնական մուսուլմանական կրոնի նկատմամբ Հասան-Ալիի ոչ հավատարիմ ու ժխտական վերաբերմունքի մասին են վկայում նաև ժն դարի մատենագիր Մովսես Արծկեցու տարեգրության հետևյալ տողերը.

«Հասան Ալին անդովաթն այն,
Եկեղեցի շինեաց զՄակուայն,
Որոյ անուն սուրբ Վարդան
Եւ նա չեղև իւրն օղնական
Կամօք վերինն հայրական»:

Հասան Ալիի կարճատև իշխանության ժամանակից (1467, նոյ. 1468, հուլ.) մեղ է հասել նրա մի հրոժարտակը (բնագրով), տրված Տաթևի Շմավոն վարդապետին, որով նա հաստատում է վանքի կալվածատիրական իրավունքները և աղատում հարկային պարտավորություններից (տե՛ս Մատենադարանի պարսկ. հրովարտակները, սլրտկ Ա, Երևան, 1936, էջ 47):

⁸ Ժն դ հիշ., մասն Ա. էջ 534, 551, 560—561, 604, 606, մասն Բ, էջ 1, 15, 18, 33, 82, 85, 120, 131, 132, 133, 134, 156, 158, 214, 230, 232, 244, 283, 315, 316, 337, 347 և այլն:

Այս երևույթը թույլ է տալիս ենթադրելու, որ տեղում իշխող ամիրները, եթե այդպիսիք եղել են, լայն իրավունքներ չեն վայելել, զուրկ են եղել հարկային իմունիտետի և այլ իրավունքներից, այլ խոսքով ասած, երկիրը նրանց սոցիալական տիրույթը չի եղել:

Մեր այս ենթադրության օգտին է խոսում նաև այն փաստը, որ նույն ժամանակաշրջանում Հայաստանի այլ վայրերում գրված ձեռագրերի հիշատակարաններում սովորաբար հիշվում են նաև տեղական իշխանների անունները: Այսպես օրինակ, 1459 թ. Բաղեշում գրված մի ձեռագրի հիշատակարանում կարդում ենք. «Ի թագաւորութեան Զհանշահի, ի քաղաքս Բաղէշ և իշխանութեան Ամիր Շտրաֆի»⁴⁹: Ավելի ուշ ընդօրինակված ձեռագրերում ևս գրիչները չեն մոռանում Բաղեշի քուրդ իշխաններին և շարունակում են արձանագրել «ի դանութեան Ամիր-Շտրաֆի»⁵⁰: Այս երևույթն անշուշտ գալիս է ապացուցելու, որ Բաղեշում, որտեղ իշխում էին «մոթակի» կոչվող ցեղի առաջնորդները, դրույթները այլ էր, քան Արարատյան երկրում: Հայտնի է, որ Բաղեշի քուրդ ամիրները սկսած ԺԴ դարի կեսերից, իրենց ենթակա երկրներին տիրում էին որպես սոցիալական և ինքնավարական բավական լայն իրավունքներ էին վայելում⁵¹:

Որոշ թյուրիմացության առիթ են տվել հատկապես Աղ-Կոյունլուների տիրապետության խառն շրջանի (1468—1501) հիշատակարանները, որոնց մեջ, ինչպես ասվեց, նախկին ձեռք հիշատակված են միայն Թավրիզում նստող փաղիշահների անունները: Այդ անուններին նախորդող «խան», «ղան» կամ հաջորդող «բեկ» տիտղոսները սխալ են ընկալվել հետագա ուսումնասիրողների կողմից (Շահխաթունյանց և ուրիշներ), որի հետևանքով էլ Երևանի խաների նրանց կազմած ցուցակներում այդ շուրջ 30 տարիների տակ հիշատակված են «Հասան-բեկ» կամ «Հասան խան» և «Յաղուբ բեկ» անունները⁵²: Պարզ է, իհարկե, որ դրանք նույն Աղ-Կոյունլու Ուզուն-Հասանն ու նրա որդին՝ Յաղուբ փաղիշահն են, որոնք ինչպես տեսանք հիշված են, «ի դանութեան» կամ «ի պարոնութեան Հասան-բեկին», «ի խանութեան Յաղուբ բեկին» և նման համառոտ կամ ավելի ընդարձակ արտահայտությամբ: Թյուրիմացության տեղի են տվել հատկապես «խանություն» մանավանդ «պարոնություն» արտահայտությունները, ինչպես նաև «բեկ» հորջորջումը, որը ընդունված էր Աղ-Կոյունլուների մոտ. այդպես են անվանված նրանք նաև պարսկական աղբյուրներում:

Ալիշանը նկատել է տնունների այդ շփոթությունը և փորձել է որոշ պարզություն մտցնել: Խոսելով Զհանշահի օրոք Երևանում իշխած Յաղուբ բեկի մասին, նա միաժամանակ նշում է, որ «Ոչ է յայտ ցոր ժամանակ եկաց նա յիշխանութեանն, այլ թուի շփոթեալ և ընդ համանունն Եաղուբ բեկի որդւոյ Ուզուն Հասանայ, որ ի սոյն Սպիտակախոյ տոհմէ էր, և սպան զԶհանշահ յամի 1467, և ի դէպ է թէ զորդի իւր կարգեաց զան կամ կուսակալ երկրիս մերոյ, զոր յիշատակագիրք մեր ստէպ անուանեն Աղուբ կամ Յաղուբ Ղան կամ Բէկ, ապա և Փաթշահ և աշխարհակալ, զի յաջորդեաց

⁴⁹ ԺԵ դ. հիշ., մասն Բ, էջ 126:

⁵⁰ Նույն տեղում, էջ 194:

⁵¹ Scherefnameh, հ. Ա, էջ 376—378:

⁵² Հ. Շահխաթունյանց, Ստորագրութիւն կաթողիկէ էջմիածնի և հինգ դաւառաց Արարատայ, հ. Բ, էջմիածին, 1842, էջ 137. Ղ. Ալիշան, Այրարատ, էջ 300, հմմտ. Ե. Շահագիր, Հին Երևանը, Երևան, 1931, էջ 83:

զհայր իւր ի շահաստանն Դավրէժ (1478—1491): Զայլ ոմն Հասան բէկ թոռն Բայրնդրոյ ասէ Շահխաթ. կուսակալ յամի 1475. այլ նոյն ինքն Ուզուն Հասան է տոհմապետ Սպիտակախոյ թուրքաց ընդ որոյ իշխանութեամբ եկաց տեղին, և ի նոցանէ էանց առ ժառանգս տոհմին՝ Շահ Սէֆեանս»⁵³:

Ալիշանը և հատկապէս Շահխաթունյանցը իրենց ձեռքի տակ չեն ունեցել մեր բոլոր ձեռագրերի հիշատակարանները, ուստի և չեն կարողացել ժամանակագրական կարգով ուսումնասիրել դրանք, և իրենց տվյալները քաղել են միանգամայն պատահական հիշատակարաններից: Այդուհանդերձ Ալիշանը շուրջ մեկ 50-ամյակ հետո, ձեռքի տակ ունենալով ավելի մեծ թվով հիշատակարաններ և այլ սկզբնաղբյուրներ ու ուսումնասիրութիւններ, կարողացել է կուսակալ, որ դրանք հենց նույն Աղ-կոյունլու թագավորներն են:

Հետաքրքիր է սակայն նրա այն միտքը, որ հալանարար Ուզուն-Հասանը Թավրիզը գրավելուց հետո կարող էր իր որդուն՝ Յաղուբին նշանակած լինել ռեզան կամ կուսակալ երկրիս մերոյ: Բնարկն անհավանական չէ, որ Ուզուն Հասանը շարունակելով Ջհանշահի ժամանակ հաստատված տրադիցիան, իր որդիներից մեկին նշանակած լինի հյուսիսային նահանգների կուսակալ, սակայն ի վնաս այդ ենթադրութեան է խոսում այն փաստը, որ Յաղուբ-բեկի անունը հիշատակվում է միայն 1478 թվականից հետո գրված ձեռագրերի հիշատակարաններում, այսինքն սկսած այն թվականից, երբ նա ժառանգեց իր հոր գահը Թավրիզում⁵⁴: Այնպէս որ այդ ենթադրութիւնը բացի նախորդ տասնամյակների տրադիցիայից, դեռևս ոչ մի ուրիշ, թեկուզ և երկրորդական փաստով չի հիմնավորվում:

Ավելի քան անորոշ է Յաղուբ փաղիշահի թագավորութեան շրջանը, որը նշանավորվեց հատկապէս կրոնական անհանդուրժողականութեամբ և հայ աշխարհիկ ֆեոդալականութեան վերջին փացորդների դեմ կիրառվող հալածանքների շեշտված քաղաքականութեամբ⁵⁵:

Ժն դարի վերջին տասնամյակը համարյա ամբողջութեամբ անցավ Աղ-Գոյունլուների արքունիքում տիրող երկպառակութիւններով և իրար հաջորդող դահակալական կռիւներով: 1491—1493 թ.թ. Թավրիզում իրար ետևից միմյանց հաջորդեցին Յաղուբի եղբայր Մասիհը, ապա Յաղուբի մեծ եղբոր Խալիլի որդին՝ Ալին, իսկ վերջում Յաղուբի որդին՝ Բայսոնղուրը: Համեմատաբար երկար իշխեց Ուզուն-Հասանի թոռ, Մակսուդի որդին՝ Ռուստամ փաղիշահը (1493—1496): Ռուստամին պարտութեան մատնեց Ուզուն-Հասանի թոռ, Ուզունլու Մուհամադի որդին՝ Ահմադը, որը սակայն իշխեց հազիվ ութ ամիս և սպանվեց ներքին խռովութիւնների ժամանակ: Նրանից իշխանութիւնն անցավ Յաղուբի որդի Մուրադին, որին իր հերթին պարտութեան մատնեց Ուզուն-Հասանի մյուս որդու՝ Յուսուֆի որդի Մուհամադը (1498—1499), իսկ սրա ձեռքից էլ իշխանութիւնը իսկ իր եղբայրը՝ Ալվանդը:

Ժամանակակից գրիչներից մեկը հետևյալ կերպ է բնորոշել այս ներքին երկպառակութիւնների ժամանակաշրջանը. «Թավրիզայ փաթշահութիւն խափանեալ էր, և Աղուլուցոց ազգն չիրար անկեալ էին, և պարոնութիւն սոցա ոչ

⁵³ Դ. Ալիշան, Այրարատ, էջ 300:

⁵⁴ Տես Ժն. Գ. Կիշ., մասն Բ, նշված թվականների հիշատակարանները:

⁵⁵ Այս մասին տես Հ. Փափազյան, Բեյթ-ուլ-մալի ինստիտուտը և հայ ֆեոդ. հոգևոր բռնադրավումները Ժն դարում, «Պատմա-բանասիրական հանդես» 1958 թ. № 2:

հաստատվելն, և աշխարհս կայր յերերմանի, վասն զի միմեանց ոչ հնազանդէին, յերեք չորս դիմաց բաժանեալ էին փաղշահութիւն, զմիմեանս կոտորէին, և շատ հայ և թուրք թալանեցան և գեղք ու քաղաքք աւերեցան, և ազգ քրդաց կոտորեցան և սպանեցան»⁵⁰:

Այսպիսով, ինչպես տեսանք, ԺԵ դարի երկրորդ կեսում Չուխուր-Սաադի էմիրությունը կորցրել էր իր նշանակությունը և փաստորեն ենթարկվում էր Նախջևանի կուսակալությանը: Այս շրջանում որպես վարչական և զինվորական կենտրոն կարևոր դեր է սկսում խաղալ Նախջևանը: Այն փաստորեն դարձել էր փոխարքայանիստ քաղաք, որտեղ իշխում և տեր ու տնօրեն էին հանդիսանում Կարա-Կոյունլու և Աղ-Կոյունլու թագավորների որդիները: Թուրքմեն թագավորները մեծ կարևորություն էին տալիս Նախջևանին և հատկապես Թուման-և Նախջևանի նահանգին, այնտեղ գտնվող Երնջակի բերդի պատճառով, ուր պահվում էին արքունի գանձերը:

Նախջևանի վարչատնտեսական կարևոր նշանակության մասին են վկայում նաև ներկայումս Մատենադարանի արխիվային ֆոնդերում պահվող մի քանի կալվածագրեր, որոնք թեև վերաբերում են Չուխուր-Սաադի նահանգում գտնվող կալվածներին, սակայն գրված են Նախջևանի Շար'ի ատյանում և կնքված են նույն քաղաքի ղազիի կնիքով: Այդպիսի վավերագրերից են ինչպես 1429 թ. էջմիածնի հնագույն կալվածագրերը, այնպես նաև 1431 թ. Ամիր Ռուստամ Օրբելյանի կողմից էջմիածնին տրված 7 գյուղերի և նույն անձնավորության կողմից 1450 թ. Տաթևի Առաջնորդ Շմավոն վարդապետին վաճառված գյուղերի կալվածագրերը⁵¹:

Հետագա տասնամյակների վավերագրերը գալիս են հաստատելու Նախջևանի վարչատնտեսական նշանակության ավելի ուժեղացման մասին: ԺԵ դարի վերջերի և ԺԶ դարի կալվածագրերից պարզ երևում է, որ առհասարակ բոլոր վիճելի հարցերը վերջնական քննություն էին ենթարկվում Նախջևանի գլխավոր զինվորական կայանի ատյանում, որը կոչվում էր Շարուլ-կադա-յի մուսկար-և զաֆար-ասար» (دار القضاء معسكر ظفر اثر)⁵²: Նախջևանը Աղ-Կոյունլուների բանակի հյուսիսային կենտրոնական կայանն էր, իսկ հարավային կայանը գտնվում էր Շիրազում⁵³: Այս երկու քաղաքներում էր, որ տարվա որոշ ամիսներին Աղ-Կոյունլու փաղիշահները, Ուզուն-Հասանի օրոք հաստատված կարգով, զորամասերի ստուգատես էին կատարում, կամ, ինչպես ընդունված էր ասել, «սաան էին ընդունում» (համար էին առնում): Թուրքմենական կադրային հեծելազորը կանգնած էր Նախջևանի կըշլաղում, մասամբ նաև Երնջակում, իսկ ամառը բարձրանում էր Բազարչայի լայլաղը, որը նույնպես գտնվում էր Թուման-և Նախջևանում: Ահա թե ինչու, երբ Իսմայիլ Անֆևին կըղըբաշ մուրիդների գլուխն անցած վերջնական պարտություն մատնեց և սպանեց Շիրվանշահ Ֆառուխյասարին, Լարաբաղից

⁵⁰ 1. Ալիշան, Այբարատ, էջ 329:

⁵¹ Մատենադարան, Կաթողիկ. դիվան, թղթ. 1դ, վավ. 1004, 934, թղթ. 2ա, վավ. 3

⁵² Տես, Մատենադարան, Կաթողիկ. դիվան, թղթ. 1ա, վավ. 7, 8, թղթ. 2ա, վավ. 1, և այլն:

⁵³ جلال الدين محمد دواني — عرض سپاه اوزون حسن: بکوشش ایرج افشار

۱۳۳۵، شماره ۳۵، مجله دانشکده ادبیات. 26-66: էջ

(Գուլիստան) արագ երթով շարժվեց դեպի Նախջևան՝ նպատակ ունենալով հանկարծակի հարվածով ջախջախել և շարքից հանել Աղկոյունլունների հիմնական զինվորական ուժը:

Աղ-Կոյունլու Ալվանդը նախազգույս էր այդ, դրա համար էլ նախօրոք արդեն եկել էր Նախջևան և պատրաստվում էր գիմադրավելու կըզըլբաշների հարվածը: Նա չսպասեց, որպեսզի Իսմայիլը գա և հասնի Նախջևան, այլ իր զորքերով դուրս եկավ Նախջևանի ճամբարից և շարժվեց Իսմայիլին ընդառաջ: Վճռական ճակատամարտը տեղի ունեցավ Շարուրի դաշտում, որտեղ և որոշվեց Աղ-Կոյունլունների պետության բախտը: Այս ճակատամարտում թուրքմենական հյուսիսային զորաբանակը գլխովին ջախջախվեց և դադարեց գոյություն ունենալուց, որից հետո Իսմայիլը առանց որևէ գիմադրություն հանդիպելու մտավ Թավրիզ, վերջ տալով Աղ-Կոյունլունների տիրապետությանը (1501 թ.): Հաջորդ տարին արդեն, նա իրեն հայտարարեց Իրանի շահնշահ, հիմք դնելով կըզըլբաշների Սեֆյան զինաստիպին:

Թեև կըզըլբաշների Գուլիստան-Նախջևան մարշրուտը սկզբնաղբյուրներում որոշակի կերպով չի նշված, սակայն ամենայն հավանականությամբ Իսմայիլը Ղարաբաղից նախ անցել է Գեղարքունիք, ապա իջել է Երևան և այստեղից էլ շարժվել դեպի Նախջևան և, ինչպես վերը տեսանք, կես ճանապարհին հանդիպելով ընդառաջ եկող Ալվանդին, Շարուրի դաշտում ընդունել է մարտը և պարտության մատնել նրան: Բավական հավանական կովաններ կան ենթադրելու, որ Իսմայիլը անցել է Չուխուր-Սաադով, որպես իր հանդեպ բարեկամաբար տրամադրված մի երկրով և այստեղ հավանաբար նրան են միացել այդ ժամանակ արդեն իրենց շահահիսկան՝ հայտարարած և կըզըլբաշներին հարած Սաադլունների զինված ջոկատները:

Շուրջ երկու տարի առաջ, 1499 թ. գարնանը, երբ Իսմայիլը խուսափելով բարանինների ծուղակից, Գեղարքունիքի վրայով անցավ Չուխուր-Սաադ, համարյա ամբողջ ամառը անցկացրեց այստեղ: Որոշ ժամանակ Երևանում մնալուց հետո նա անցավ Շորագյալ, որտեղ Ռումի վիլայեթից նրա ճամբարը եկավ Կարաշա—Իլյաս Բաբերգլուն Ռումլու էլի բավական խոշոր մի զորամասով: Այնուհետև մոտ երկու ամիս Իսմայիլը կանգ առավ Կաղզվանում, որտեղից և կապվեց Բարձր Հաջբի կըզըլբաշ էլերի հետ: Այստեղ ևս մեծ թվով կըզըլբաշ զորամասեր ներկայացան Իսմայիլին և պատրաստակամություն հայտնեցին կովելու նրա դրոշի ներքո: Կաղզվանում եղած ժամանակ արդեն նրա զորքերի թիվը հասնում էր 7000-ի, Այստեղից շարժվելով դեպի արևմուտք, Իսմայիլը ձմեռն անց է կացնում Երզնկայում, որը կըզըլբաշ էլերի կարևոր կենտրոններից էր:

Ըստ երևույթին այս ընթացքում է տեղի ունեցել Սամցխեի Աթաբեկ Ղվարդվարեի արշավանքը դեպի Արարատյան երկիր: Հայոց Ջեմլ (1499) թ. գրված մի համառոտ հիշատակարանի համաձայն՝ Ղվարդվարեն ասպատակության է ենթարկում Արարատյան երկրի մեծ մասը և հաբուստ ավարով, որի մեջ կային նաև հայկական ձեռագիր մատյաններ, ետ վերադառնում⁶⁰:

Ուշագրավ է այն փաստը, որ Երզնկայից վերադառնալուց հետո, նախքան Շիրվան արշավելը, Իսմայիլը իր ամիրներին Խուլաֆա բեկին ուղարկում

⁶⁰ Մատենադարան, ձեռ. 6273, էջ 378, հմտ. ԺԵ Գ. հիշ. մասն Բ. Առաջաբան, էջ XLIX:

է Աթաբեկ Ղվարդվարե երրորդի դեմ, հրահանգելով ավերել ու կողոպտել նրա երկիրը: Խուլաֆա բեկը ասպատակում է Սամցխեի գյուղերն ու ավանները և մեծ ավարով ու գերիներով վերադառնում ու միանում է դեպի Շիրվան արշավող բանակին⁶¹:

Պարսկալեզու աղբյուրներից, ինչպես նաև արխիվային վավերագրներից պարզվում է, որ ժՁ դարի սկզբներին Սաադունների էլը իր բազմաթիվ օլմաղներով դեռ շարունակում էր հաստատված մնալ Արարատյան երկրի կենտրոնական՝ դաշտային շրջաններում: Հիշատակվում են Սաադուն շատ ամիրների անուններ, որոնք մասնակցում էին կղզլբաշների արշավանքներին: Այդուհանդերձ, սակայն նրանք այլևս չեն կարողանում վերականգնել իրենց իշխող դիրքը Արարատյան երկրում և երբեքն հիշվում են միայն որպես Չուխուր-Սաադի վիլայեթին ենթակա առանձին օլթանների տերեր և կամ սոսկ որպես թիուղարներ:

ԺՁ դարում Չուխուր-Սաադի վիլայեթը կամ բեկլարբեկությունը կովախնձոր դարձավ բոլորովին այլ կղզլբաշ էլերի և ուլուսների ամիրների միջև, այդ ընթացքում հաճախակի ենթարկվելով նաև թուրք փաշաների տիրապետությանը:

Հայ և օտար սկզբնաղբյուրների ուշադիր ուսումնասիրությունը հնարավորություն է տալիս ավելի որոշակի կերպով պարզելու և ճշգրտելու նաև ժՁ դարի կամ վաղ Սեֆյան շրջանի Արարատյան երկրի քաղաքական պատմությանը վերաբերող մի շարք հարցեր, որոնք մտադիր ենք քննության առնել առանձին հոդվածում:

А. Д. Папазян

Иноземное господство в Араратской области (XV в.)

Резюме

Мелкие армянские княжества, которые при Захаридах господствовали в центральных районах Араратской области исторической Армении, смогли сохранить свое существование до середины XV в.

В области, занимавшей основную центральную часть нынешней Советской Армении, в конце XIV в. было создано Чухур-Са'дское амирство с центром в Ереване, где господствовали вожди туркменских племен Са'длу. Чужеземное господство переходя из рук в руки, продолжалось вплоть до присоединения Восточной Армении к России (1827 г.). С точки зрения крупных политических изменений, этот примерно 450-летний период можно условно разделить на следующие пять разделов и подразделов.

1. Туркменский период, (с конца XIV в. до конца XV в.): а) Полузависимое амирство Са'длу (до 1420 г.) б) Область подчиненная северному наместничеству (до 1501 г.).

2) Раннесефевидский период или период персидско-османских походов и переменного господства (1501—1603 гг.).

3) Ново-Севевидский период (1602—1724 гг.).

⁶¹ Հարիր-ուս-սիար, հ. Գ, գլ. 4, էջ 337—338:

4) Период новых политических переворотов и полузависимого ханства (1724—1795 гг.). а) Турецкая оккупация (до 1736 г.); б) Надировский период (до 1746 г.); в) Период господства Каджарского Ирана или период сардарства (1795—1827 гг.),

В настоящей статье исследуются некоторые вопросы, касающиеся истории первого периода; уточнена хронологическая преемственность иностранных властителей Араратской области в период господства туркменских династий на всем протяжении XV в.

H. D. Papazian

Foreign Rule over Araratian Region (XV c.)

S u m m a r y

Armenian small principalities that ruled during the period of Zacharides over the central districts of historical Armenia in Araratian region, succeeded to preserve their existence up-to the middle of XIVc.

In the region that occupied the basic central part of the present Soviet Armenia had been set up the emirate of Chukhur-Sa'd having Yerevan as its centre. Here ruled the leaders of Turkmen Sa'dlū tribes. The foreign rule passing from hand to hand continued up to the joining of the Eastern Armenia to Russia (1827).

From the point of view of important political changes this approximately 450 years may be conditionally divided into the following five periods.

1. The Turkmen period (from the end of XIV c. to the end of XV c.). a. Half-dependant emirate of the Sa'dlus (until the 1420-th years). b. The region tributary to the Northern Vicegerency (till 1501).

2. The Early-sefevid period or the period of Persian-Ottoman marches and variable rule (1501—1603).

3. The New-sefevid period (1603—1724).

4. The period of new political ups and downs and half-dependant khanate (1724—1795). a. The Turkish occupation (till 1736). b. The Nadir period (till 1746) c. The period of half-dependant khanate (till 1795).

5. The period of Qajar Iran's rule or the period of sardarate (1795—1827).

In the present article some questions concerning the history of the first period are investigated. More exact has been made the chronological succession of foreign rulers of Araratian region at the period of supremacy of Turkmen dynasties during the XV century.